

University of Science and Quranic Knowledge
Islamic Faculty of Quranic Sciences

A Comparative Study of the Structure and Narrative Elements of the Story of Adam and Satan in Surahs Šād and Ṭāhā

Seyyed Mahmoud Tayyeb Hosseini

1. Professor, Department of Quranic and Hadith Studies, Research Institute of Hawzah and University, Qom, Iran.
tayebh@rihu.ac.ir

Detailed Abstract

Research Objective:

One of the highly significant topics in the comparative study of Quranic verses is the intertextual comparison of Quranic narratives—namely, comparing a narrative as it appears in one surah with its occurrence in other surahs. For instance, the narratives of Prophet Moses (a.s.), Prophet Abraham (a.s.), Prophet David (a.s.), Prophet Solomon (a.s.), and others, are repeated in various surahs of the Quran and can be systematically compared. The present study offers an illustrative instance of such comparative Quranic analysis by examining the narrative of Prophet Adam (a.s.) in Surah Šād and Surah Ṭāhā. The central research question is: What are the differences between the narrative of Adam (a.s.) in Surah Šād and Surah Ṭāhā, despite their structural similarities, how do these differences make the two distinct from each other, and what underlying secret or rationale governs these variations?

To demonstrate the necessity and significance of this inquiry, one must review the scholarly benefits and theological purposes resulting from this discussion. In the comparative study of recurrent Quranic narratives—particularly the stories of the prophets and their tribulations—several key objectives can be identified:

Objectives of Comparative Quranic Narrative Analysis

- A. Disclosing the subtle narrative variations across different surahs.
- B. Uncovering the relationship between the narratives presented in each surah and the overarching thematic purpose (gharāḍ) of that specific surah. The underlying hypothesis is that every narrative—whether concerning a prophet or an entire nation—is framed from a specific perspective that perfectly aligns with and serves the primary theological theme of the surah in which it is embedded.
- C. Providing a foundational framework for utilizing the narrative structures of each surah to decipher and articulate its overall theological purposes.
- D. Addressing the modern and classical skepticism regarding 'repetition' in the Quran. A common critique leveled against Quranic narratives is the recurrent nature

Received: 2021/11/14 ; Received in revised form: 2022/01/09 ; Accepted: 2022/03/25 ; Published online: 2022/06/22

◆ How to cite: Tayyeb Hosseini, Seyyed Mahmoud (1404SH): 'A Comparative Study of the Structure and Narrative Elements of the Story of Adam and Satan in Surahs Šād and Ṭāhā', *journals Comparative Interpretation Studies*, 10(20), P10-33, [10.22034/csq.2024.315041.1163](https://doi.org/10.22034/csq.2024.315041.1163)

of certain stories across different chapters. Through a rigorous comparative analysis of these narrative variations, one can demonstrate that these are not redundant repetitions but purposeful retellings with distinct thematic functions. Indeed, our hypothesis asserts that no story is identically duplicated in different surahs; thus, literal, redundant repetition does not exist in the Holy Quran.

E. Reconstructing the chronological sequence and historical phases of Quranic narratives. This methodological approach was pioneered by Allamah Tabataba'i in his monumental exegesis, *Al-Mizan*. Throughout his commentary, under specific narrative units, Allamah Tabataba'i utilizes this very method of comparative analysis to reconstruct and chronologically organize the historical timeline of Quranic events.

Research Methodology:

The methodology employed in this study is the standard descriptive-analytical research method, conducted through a comparative lens. While the paper adopts a comparative stance, it also utilizes the principles and frameworks of comparative analysis. Crucial among these principles is the identification of both shared commonalities and distinctive variations between the two compared phenomena. The structural rules of comparative analysis dictate: (1) discovering the exact overlaps and divergences between the two narratives, (2) moving beyond superficial, outer-level differences to isolate the fundamental factors driving these narrative variations, and (3) disclosing the primary underlying catalyst that necessitates these structural and thematic differences.

Research Findings:

By comparing the story of Adam and Satan in the two surahs *Ṣād* and *Tāhā*, the following findings were obtained: The primary narrative axis of Surah *Ṣād* is Satan's sworn resolution to 'mislead all of mankind, except Your sincere, purified servants (*al-ibād al-mukhlāṣīn*).' Consequently, Surah *Ṣād* aims to depict the Prophet Muhammad's (s.a.w.) absolute victory over the Meccan polytheists and the ultimate establishment of his religious and political sovereignty. Since the expansion of Islamic authority throughout history opens up extensive opportunities for governance and political power, the story of Adam in this surah serves as a potent warning to rulers. It highlights that Satan has sworn to divert all leaders from the righteous path of divine governance, and that only those leaders who possess absolute sincerity (*ikhlaṣ*) are immune to this deception.

Conversely, the central narrative element of the story of Adam in Surah *Tāhā* revolves around 'deception accompanied by the seductive promise of an everlasting, imperishable kingdom (*mulk lā yablā*).' This element is also in complete harmony with the primary purpose of the Surah, because God warns in this story that believers must not be deceived by Satan and must not fall into greed for ruling, which would cause their fall and that of their community. Other distinct points of the story in Surah *Tāhā* are positioned under the shadow of this main element.

With this analysis, both Surahs Şād and Tāhā address the critical issue of politics, governance, and their corresponding ethical vulnerabilities in an Islamic society. However, they approach this theme from distinct stages: In Surah Şād, the narrative focuses on the establishment phase of Islamic sovereignty, establishing the essential qualifications and prerequisites of legitimate leadership (namely, spiritual sincerity and purification). In Surah Tāhā, the narrative addresses the post-establishment phase, offering counsel and warnings to the Prophet's successors and the believers to guard against the deceptive lure of perpetual power and political hubris, ensuring that greed does not trigger a catastrophic societal collapse.

Final Conclusion:

From the discussions of this paper, the conclusion is reached that the comparative study of stories with a single subject in different surahs yields two major achievements: One is synergy and completing the chain of stories, and the other is discovering the relationship between the perspective of each story and the main theme of the surah. Also, through a comparison of the narrative elements of the story of Adam (a.s.) and Satan in the two surahs, we find that from a content perspective, the main element distinguishing the story of Adam in Surah Şād is sincerity (ikhlaṣ), establishing the immunity of purified servants of God from Satan's deception and warning against deviation in the matter of power and governance in the Islamic community. From the Quran's point of view, only the sincere (mukhlaṣīn) have competence for governance. Conversely, the main element of the story of Adam (a.s.) in Surah Tāhā is a warning that power-seeking and the desire for political dominion represent the chief catalysts for human deviation and moral collapse.

Keywords: Comparative study, Story of Adam, Narrative elements, Surah Şād, Surah Tāhā

بررسی تطبیقی ساختار و عناصر روایی قصه آدم و شیطان در دو سوره ص و طه

سید محمود طیب حسینی

۱. استاد گروه قرآن و حدیث، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران. tayebh@rihu.ac.ir

چکیده

قصه‌های قرآن کریم ساختار هندسی عالی، هنری و منحصر به فردی دارد و از عناصر روایی به نحو فوق‌العاده‌ای در جهت اهداف هدایتی و تربیتی‌اش بهره برده است. قصه‌های قرآن از منظرهای مختلف اعم از ادبی، هنری، بلاغی، تاریخی و... قابل مطالعه و حائز اهمیت است. مقاله حاضر درصدد است با روش توصیفی-تطبیقی، به تحلیل ساختار و محتوا و عناصر روایی قصه‌ی آدم و شیطان در دو سوره ص و طه. که نخستین سوره مشتمل بر این قصه در ترتیب نزول هستند. پرداخته و ارتباط طرح این قصه در دو سوره یادشده را از منظر ادبی با غرض اصلی هر یک از این دو سوره واکاوی کند. از رهگذر این توصیف و مقایسه، به دست آمد که اولاً تجمیع عناصر روایی این دو قصه، از سوره ص به طه، روایت تاریخی مسلسل از داستان آدم و شیطان را گزارش می‌کند. ثانیاً در هر یک از دو قصه، علاوه بر وجود عناصر مشترک و مشابه، عناصر متمایزی منطبق با اغراض ادبی دو سوره ص و طه وجود دارد که به هر یک از دو قصه هویت مستقل داده و از نظر هنری، قرآن را از هرگونه تکرار در قصه‌ها می‌دارد.

کلیدواژه‌ها: مطالعه تطبیقی، قصه آدم، عناصر قصه، سوره ص، سوره طه.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۸/۲۳ | تاریخ اصلاح: ۱۴۰۰/۱۰/۱۹ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۰۵ | تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۱/۰۴/۰۱

♦ استناد به این مقاله: طیب حسینی، سید محمود (۱۴۰۴): «بررسی تطبیقی ساختار و عناصر روایی قصه آدم و شیطان در دو سوره ص و طه»، *دوفصلنامه مطالعات تفسیری*، ۱۰ (۲۰)، ۳۳-۱۰، 10.22034/csq.2024.315041.1163

© نویسندگان دارنده حق تألیف مقاله خود بدون محدودیت هستند.

۱. مقدمه

تفسیر تطبیقی که امروزه از رواج و رونق زیادی برخوردار شده، از موضوعاتی است که قلمرو گسترده‌ای را شامل می‌شود و در حوزه‌های مختلفی می‌توان به مطالعه تطبیقی در معارف و موضوعات قرآن و در تفاسیر دست زد. ماهیت تفسیر تطبیقی سنجش و مقایسه است. در جریان تفسیر یا مطالعه تطبیقی، پژوهشگر درصدد برمی‌آید تا از مجرای مقایسه و سنجش به معرفتی جدید در حوزه‌ی معارف قرآن یا دیدگاه‌های مفسران دست یابد. اگرچه امروزه بیشتر پژوهشگران در مطالعات تطبیقی‌شان، به بررسی آیات کلامی قرآن یا به مقایسه‌ی دیدگاه‌های مفسران در حوزه معارف کلامی می‌پردازند، اما از آغازی که رویکرد تفسیر تطبیقی یا مقارن مورد توجه قرآن پژوهان قرار گرفت، همواره عرصه‌های مختلفی در حوزه مطالعات تطبیقی مطرح شده است. صلاح عبدالفتاح خالدی معتقد است که یک پژوهشگر در تفسیر مقارن یا تطبیقی به مقایسه‌ی آرای عده‌ای از مفسران بر اساس اختلاف منهجشان می‌پردازد؛ به این صورت که آرای آن‌ها را درباره‌ی یک سوره‌ی کوتاه یا مجموعه‌ای از آیات مربوط به یکی از موضوعات قرآنی از قبیل موضوع ایمان، فقه یا لغت گرد می‌آورد تا منهج و روش هر مفسر را درباره‌ی آن موضوع و یا پایبندی مفسر به منهجش بررسی کند. نیز میان آن مفسر با سایر مفسران مقایسه می‌کند و روش هر یک از آن‌ها را بر معیار و میزان صحیح عرضه می‌کند تا بهترین طریق تفسیر را معین کند (خالدی، ۱۴۲۲: ۲۸). مطابق این تعریف تفسیر تطبیقی علاوه بر آیات کلامی و فقهی شامل عموم معارف قرآن، مباحث ادبی قرآن و روش‌ها و دیدگاه‌های مفسران نیز می‌شود. یکی از عرصه‌هایی که قابلیت بررسی تطبیقی داشته و می‌توان از مجرای آن به معرفت‌های جدیدی از قرآن مجید دست یافت، مقایسه میان آیاتی از قرآن در مثلاً یک سوره با آیاتی دیگر از قرآن و مشابه با آن در سوره‌ای دیگر است. یکی از محققان تفسیر تطبیقی را به گونه‌ای تعریف کرده است که شامل این حوزه از تفسیر موضوعی نیز می‌شود. وی می‌نویسد: مفسر تمام نصوص را اعم از نصوص قرآنی، احادیث نبوی، روایات صحابه و تابعان، آرای مفسران و کتب آسمانی دیگر را که درباره‌ی موضوع آیه یا آیات معینی از قرآن است را جمع می‌کند و میان این نصوص مقایسه کرده دیدگاه‌ها را با یکدیگر می‌سنجد و دیدگاه برتر را ترجیح می‌دهد (رومی، ۱۴۱۹: ۶۰). در این تعریف قلمرو تفسیر تطبیقی گسترده‌تر از تعریف قبل دیده شده است و شامل بررسی تطبیقی میان بخشی از آیات قرآن با بخشی دیگر از آیات قرآن در سوره‌ای دیگر، اما مشابه آن در موضوع و مضمون می‌شود (عسگری، ۱۳۹۷: ۸). از آنجاکه

شرط هر مطالعه تطبیقی آن است که دو طرف تطبیق برخوردار از نقاط مشترک و مختلف باشد، دو دسته آیات قابل مقایسه در این حوزه از مطالعات تطبیقی در باره قرآن باید دارای شباهتها و تفاوتها باشد. در دانش آیات متشابه که یکی از مباحث علوم قرآنی است، آیات شبیه به هم که البته دارای تفاوتهایی هم هستند به بحث گذاشته می شود (زرکشی، ۱۴۱۰: ۱/ ۲۰۷ - ۲۴۱؛ سیوطی، ۱۴۲۱: ۲/ ۲۳۲ - ۲۳۷). در دوره ی معاصر، فاضل صالح سامرایی، در آثار مختلفش به مقایسه های جدید و متفاوتی میان آیات الفاظ و عبارات شبیه به هم در قرآن دست زده و به نتایج جالب و ارزشمندی در حوزه اعجاز بیان قرآن و زیبایی شناسی الفاظ قرآن دست یافته است (سامرایی، ۱۳۹۶؛ همان، ۱۳۹۹)؛ بنابراین یکی از موضوعات مطالعه تطبیقی آیات قرآن، به آیات شبیه به هم است. موضوع دیگر، آیات توصیف گر پاداش های وعده داده شده به بهشتیان یا عذاب هایی که اهل دوزخ به آن تهدید شده اند، است. مثلاً مقایسه ی صحنه های قیامت در سوره های مختلف قرآن (قطب، ۱۴۲۳) یا مقایسه نعمتهای بهشتی سابقون در سوره واقعه با نعمتهای بهشتی اصحاب یمین در همین سوره یا مقایسه پاداش های آخرتی ابرار در سوره ی انسان، با پاداش های وعده داده شده به متقیان در سوره طور و

یکی از موضوعات بسیار مهم برای مطالعه تطبیقی آیات، مقایسه قصه های قرآن با یکدیگر است. مثل مقایسه ی یکی از قصه های قرآن در یکی از سوره ها با همان قصه در سوره ی دیگر. مثلاً قصه ی حضرت موسی (ع) یا حضرت ابراهیم (ع) یا حضرت داود و سلیمان (ع) و ... را که در سوره های متعددی از قرآن آمده با یکدیگر مقایسه شود یا در محدوده ای کوچکتر، یکی از این قصه ها در دو سوره مختلف با هم مقایسه شود. در مقاله ی حاضر، نمونه ای از این سنخ مطالعه تطبیقی قرآن مجید در نظر گرفته شده و آن مقایسه ی قصه حضرت آدم (ع) در دو سوره طه و ص است. سؤال پژوهش آن است که چه تفاوت هایی میان قصه آدم (ع) در سوره طه و ص وجود دارد، راز این تفاوت در چه امری نهفته است؟ فرضیه پژوهش هم این است که میان عناصر این قصه، در دو سوره تفاوت های آشکاری وجود دارد و راز این تفاوت، در ارتباط این قصه با غرض اصلی هر یک از دو سوره نهفته است.

۲. پیشینه

در برخی از پژوهش های قرآنی، در باب قصه های قرآن به این نکته توجه شده است که تکرار قصه های قرآن، به ویژه قصه های پیامبران در سوره های مختلف،

درواقع تکرار نیست و اگر این قصه‌ها با دقت مطالعه شوند در همه‌ی موارد، میان این قصه‌های به ظاهر مکرر، تفاوت‌هایی وجود دارد. درحالی‌که در یک سوره، برخی از عناصر قصه موردنظر نقل و برخی دیگر ترک شده است، در سوره‌ی دیگر بخشی از عناصر آن قصه مشترک است و برخی عناصر قصه در مقایسه با سوره قبلی حذف و به جای آن عناصر دیگری جایگزین شده است. این محققان همچنین افزوده‌اند که در هر سوره، مشتمل بر یک یا چند قصه، عناصری از آن قصه گزینش شده است که با غرض آن سوره در ارتباط است و همین نکته، راز تفاوت قصه‌های مکرر در سوره‌های مختلف قرآن است (خلف الله، ۱۹۹۹: ۲۵۸).

خلف الله، هم چنین در بخشی از مباحثش، قصه حضرت آدم (ع) را در دو سوره‌ی اعراف و حجر مقایسه کرده و با اشاره به عناصر متفاوت این قصه در دو سوره یادشده، علت اختلاف دو قصه را در غرض دو سوره یادشده، بیان کرده است. به نظر خلف الله، قصه آدم (ع) با این غرض نقل شده تا آغاز دشمنی ابلیس با آدم (ع) را حکایت کند، سپس از این قصه، نتیجه‌ی مرتبط با همه قصه‌های پیامبران که در سوره اعراف مطرح شده است را استنتاج کند. به نظری، غرض اصلی از همه‌ی قصه‌های نقل شده در سوره اعراف، وادار کردن مشرکان به تعدیل مواضعشان نسبت به پیامبر (ص) است؛ به همین دلیل در پایان سوره و نقل قصه‌های مختلف می‌فرماید: «وَأْتِلْ عَلَيْهِمُ نَبَأَ الَّذِي آتَيْنَاهُ آيَاتِنَا فَانْسَلَخَ مِنْهَا فَاتَّبَعَهُ الشَّيْطَانُ فَكَانَ مِنَ الْغَاوِينَ... سَاءَ مَثَلًا لِّلْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَانْفُسَهُمْ كَانُوا يَظْلِمُونَ» (اعراف/ ۱۷۵ - ۱۷۷)؛ و خبر آن کسی را برای آنان بخوان که (دانش) آیات خویش را به او ارزانی داشتیم؛ اما او از آن‌ها کناره گرفت و شیطان در پی او افتاد و از گمراهان شد... بد داستانی است (داستان) کسانی که آیات ما را دروغ شمردند و به خویش ستم می‌ورزیدند.

در پایان داستان حضرت آدم نیز نزدیک به همین مضمون را آورده است (اعراف/ ۲۶ - ۲۷)؛ اما در سوره حجر، غرض از نقل قصه‌ی حضرت آدم (ع)، برطرف کردن اندوه و اضطراب از نفس پیامبر در جریان دعوت و تبلیغ رسالت و دشواری‌های فراوری آن، ازجمله استهزای مشرکان نسبت به پیامبر است؛ به همین دلیل در پایان سوره‌ی حجر، این آیات آمده است: «فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ وَاعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ إِنَّا كَفَيْنَاكَ الْمُسْتَهْزِئِينَ الَّذِينَ... وَلَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّكَ يَضِيقُ صَدْرُكَ بِمَا يَقُولُونَ...» (حجر/ ۹۴ - ۹۷)؛ از این روی، آنچه فرمان می‌یابی آشکار کن و از مشرکان روی بگردان. ما تو را در برابر ریشخندکنندگان بسنده ایم. آنان که با خداوند، خدایی دیگر می‌نهند و به زودی (فرجام این کار را) خواهند دانست و

ما به درستی می‌دانیم که تواز آنچه می‌گویند دلتنگ می‌گردد.

حال هنگامی که غرض قصه‌های سوره اعراف، تعدیل موضع مشرکان در برابر دعوت پیامبر باشد، شیوه قرآن در نقل قصه‌های این سوره نیز همسو با این غرض بوده تا با این قصه‌ها از یک سو، رفتار خدای تعالی با مستکبران عالم و هلاکت آن‌ها را به مشرکان مکه و از دیگر سو، احسان و رحمتش را به مؤمنان نشان دهد، به همین دلیل است که در پایان بیشتر قصه‌های سوره اعراف از نصیحت پیامبران نسبت به اقوامشان سخن به میان آورده است. درحالی که رویکرد اصلی سوره حجر، ناراحتی و تنگی سینه پیامبر در مقابل رفتار و استهزای مشرکان است و قصه‌های گزینش شده در این سوره، هم‌سو با غرض سوره، لحن شدیدتری به خود گرفته و دیگر از رحمت خداوند نسبت به مؤمنان همراه پیامبر سخن به میان نیامده است. همچنین لحن گفتگوی خداوند با شیطان نیز در قصه آدم با شدت و عتاب همراه است. آنجا که شیطان را از درگاه خود طرد می‌کند و تا روز قیامت او را مورد نفرین خود قرار می‌دهد: «قَالَ فَأَخْرِجْ مِنْهَا فَإِنَّكَ رَجِيمٌ وَإِنْ عَلَيْكَ اللَّعْنَةُ إِلَى يَوْمِ الدِّينِ» (حجر/۳۴ - ۳۵) (خلف‌الله، ۱۹۹۹: ۲۶۴ - ۲۶۵). این مقایسه را که خلف‌الله از آن به «موازنه = مقایسه / سنجش» تعبیر کرده است (همان: ۲۶۳) باید سرآغاز بررسی تطبیقی موضوع مقاله حاضر دانست. بعدها، فاضل سامرایی نیز در بخشی از کتاب ساختارشناسی قرآن با رویکرد ادبی - هنری، به مقایسه میان قصه‌ی حضرت آدم (ع) در سوره‌ی بقره با اعراف، اعراف با ص و حجر با ص پرداخت (سامرایی، ۱۳۹۶: ۳۱۸ - ۳۴۸؛ همان، ۱۳۹۸: ۴۹۷ - ۵۳۹).

۳. ضرورت بحث مطالعه تطبیقی قصص قرآنی

ضرورت بحث حاضر، تابع اغراض و آثار این نوع مطالعه تطبیقی است. هرچه فواید و آثار این بحث در معرفت ما نسبت به آموزه‌ها و معارف قرآن بیشتر باشد، این نوع مطالعه از ضرورت و اهمیت بیشتری برخوردار خواهد بود؛ بنابراین به‌منظور اثبات ضرورت این بحث، باید فواید و اغراض مترتب بر این بحث مرور شود. برای مطالعه‌ی تطبیقی میان قصه‌های مکرر قرآن به‌ویژه قصه‌های پیامبران با امت‌هایشان، اغراض و فواید ذیل را می‌توان برشمرد:

(الف) کشف تفاوت‌های قصه‌های قرآن در سوره‌های مختلف.

(ب) کشف ارتباط قصه‌های قرآن با اغراض سوره‌های قرآن.

(ج) فراهم ساختن زمینه‌ی بهره‌گیری از قصه‌های هر سوره برای کشف اغراض آن سوره.

(د) پاسخ به شبهه‌ی تکرار در قصه‌های قرآن. یکی از شبهه‌های مطرح شده در

باب قصه‌های قرآن، تکرار برخی از قصه‌ها در سوره‌های مختلف قرآن است. با بررسی تطبیقی هر یک از قصه‌های قرآن، می‌توان تکرار یا عدم تکرار قصه‌های قرآن را کشف کرد.

ه) کشف حلقه‌های مختلف قصه و تنظیم تاریخی قصه‌های قرآن. علامه طباطبایی در تفسیر المیزان با همین نگاه و با استفاده از همین روش در سراسر المیزان در ذیل یکی از نقل‌های قصه در یکی از مجلدات، به بازسازی و تنظیم تاریخی قصه‌های قرآن دست زده است (مثلاً برای تنظیم قصه‌ی یونس علیه السلام ر.ک: طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۷/۱۶۵ - ۱۶۷؛ موسوی همدانی، ۱۳۷۴: ۱۷/۲۵۲ - ۲۵۳).

۴. ویژگی‌های قصص قرآنی

قصه‌های آن دسته از پیامبران بزرگی که در چند سوره قرآن آمده و تکرار شده، دارای ویژگی‌های زیر است:

۱. به جز قصه‌ی حضرت یوسف که در یک سوره و به ترتیب تاریخی آمده، قصه‌ی هیچ‌یک از پیامبران در یک سوره و به ترتیب تاریخی و پشت سرهم نیامده است.
۲. در هر سوره بخشی از قصه یک پیامبر، گزینش و گزارش شده است.
۳. گاه در نقل قصه‌ی بعضی پیامبران، ترتیب تاریخی در نقل رعایت نشده است. مثلاً اول به پایان قصه یا میانه قصه اشاره شده و بعد آغاز قصه آمده است، (قصه لوط در سوره حجر و قصه ذبح گاو در میان بنی اسرائیل در سوره بقره از این قبیل است). حال اگر محققى بخواهد به گزارش تاریخی زندگی یک پیامبر در قرآن آگاهی پیدا کند باید به روش تطبیقی و موضوعی، قصه‌ی آن پیامبر را در قرآن مطالعه کند.

۵. قصه آدم (ع) در قرآن

قصه آدم (ع)، در هفت سوره‌ی قرآن آمده است. این سوره‌ها به ترتیب عبارت‌اند از: ۱. سوره بقره آیات ۳۰ - ۳۹؛ ۲. سوره آل عمران، آیه ۵۹؛ ۳. سوره اعراف آیات ۱۱ - ۲۵؛ ۴. سوره حجر آیات ۲۶ - ۴۴؛ ۵. سوره اسراء آیات ۶۱ - ۶۶؛ ۶. سوره طه آیات ۱۱۵ - ۱۳۳؛ ۷. سوره ص آیات ۷۱ - ۸۵. در این سوره‌ها، محورهایی از قصه آدم (ع) به اجمال یا تفصیل بیشتر حکایت شده است. مثلاً در سوره‌ی بقره به محورهای زیر اشاره شده است: ۱. خلیفه قرار دادن انسان در زمین؛ ۲. اعتراض فرشتگان به آفرینش انسان و فساد انگیزی و خون‌ریزی انسان در زمین؛ ۳. تعلیم اسماء به انسان و بیان برتری انسان نسبت به فرشتگان؛ ۴. امر به فرشتگان

جهت سجده بر انسان ۵. سجده کردن فرشتگان بر انسان و امتناع کردن ابلیس از سجده و تکبر ورزیدن وی نسبت به انسان؛ ۶. سکونت آدم و همسرش در بهشت و خوردن از همه میوه‌های آن؛ ۷. نهی آدم و همسرش از نزدیک شدن به یک درخت خاص و خوردن از میوه‌ی آن؛ ۸. به لغزش افتادن آدم و همسرش توسط شیطان و موجبات اخراج آن دو از بهشت و هبوط آن‌ها به زمین و ایجاد دشمنی میان فرزندان آدم؛ درحالی‌که در سوره‌ی آل عمران، در ضمن یک آیه، فقط به آفریده شدن آدم (ع) از خاک (تراب) اشاره شده و خلقت حضرت عیسی (ع) از این جهت که بدون داشتن پدر به دنیا آمده، به حضرت آدم تشبیه شده است.

الف) قصه آدم (ع) در سوره طه

چنان‌که اشاره شد، در آیات ۱۱۵ تا ۱۲۳ سوره‌ی طه، قصه آدم (ع) حکایت شده است. سوره‌ی طه از سور مکی قرآن و رتبه‌ی آن در مصحف، سوره‌ی بیستم و از نظر ترتیب نزول با اندکی تفاوت در روایات ترتیب نزول آمده است. بنا به روایت عطا خراسانی از ابن عباس، این سوره در رتبه چهل و پنجمین سوره قرار دارد (طبرسی، ۱۳۷۳: ۱۰/۴۰۵؛ سیوطی، ۱۴۲۱: ۱/۵۷ - ۶۰؛ معرفت، ۱۳۸۱: ۹۰). این آیات عبارت‌اند از: «وَلَقَدْ عَهِدْنَا إِلَىٰ آدَمَ مِنْ قَبْلُ فَنَسِيَ وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ فَقُلْنَا يَا آدَمُ إِنَّ هَٰذَا عَدُوُّكَ وَلِزَوْجِكَ فَلَا يُخْرِجَنَّكُمَا مِنَ الْجَنَّةِ فَتَشْقَىٰ إِنَّ لَكَ أَلَّا تَجُوعَ فِيهَا وَلَا تَعْرَىٰ وَأَنَّكَ لَا تَظْمَأُ فِيهَا وَلَا تَصْحَىٰ فَوَسَّوَسَ إِلَيْهِ الشَّيْطَانُ قَالَ يَا آدَمُ هَلْ أَدُلُّكَ عَلَىٰ شَجَرَةِ الْخُلْدِ وَمُلْكٍ لَّا يَبْلَىٰ فَأَكَلَا مِنْهَا فَبَدَتْ لَهُمَا سَوْآتُهُمَا وَطَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ وَعَصَىٰ آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَىٰ ثُمَّ اجْتَبَاهُ رَبُّهُ فَتَابَ عَلَيْهِ وَهَدَىٰ قَالَ اهْبِطَا مِنْهَا جَمِيعًا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنِ اتَّبَعَ هُدَايَ فَلَا يَضِلُّ وَلَا يَشْقَىٰ» (طه/۱۱۵-۱۲۳)؛ از قبل به آدم سفارشی کردیم، ولی فراموش کرد و پایمردی در او نیافتیم. - و [به یاد آر] زمانی را که به فرشتگان گفتیم: برای [بزرگداشت] آدم ابراز فروتنی کنید، همه ابراز فروتنی کردند، جز ابلیس که سر باز زد. - آن گاه گفتیم: ای آدم، این [ابلیس] دشمن تو و همسر توست؛ زهار شما را از بهشت آواره نکند که نگون بخت خواهی [د] شد. - در بهشت بدون غذا و لباس نخواهی ماند، - نه تشنه خواهی شد و نه آفتاب زده. - ولی شیطان وسوسه‌اش کرد و گفت: ای آدم، آیا [دوست داری] تو را به درخت جاودانگی و فرمان‌روایی زوال‌ناپذیر راهنمایی کنم؟ - هر دو از آن درخت خوردند، آن گاه [لباس بهشتی‌شان فرو ریخت و] اندام جنسی آن‌ها در نظرشان آشکار شد و شروع کردند از برگ [درختان]

بر خود پیوشانند؛ [بدین قرار] آدم پروردگار خویش را نافرمانی کرد و از جایگاه و مقام خود فرو افتاد. - آن گاه [با پشیمانی توبه کرد و] پروردگارش او را برگزید و [به رحمت خود] بر او بازگشت و هدایتش نمود.

عناصر اصلی قصه آدم (ع) در سوره طه: به منظور مقایسه دقیق تر میان قصه آدم (ع) در دو سوره ی طه و ص لازم است ابتدا عناصر اصلی این قصه در دو سوره فهرست شود، سپس به مقایسه ی عناصر اصلی این قصه در دو سوره اقدام شود. اصلی ترین عناصر قصه آدم (ع) در سوره طه عبارت اند از: ۱. پیمان گرفتن خدا از آدم؛ ۲. فراموش کردن پیمان خدا از سوی آدم؛ ۳. فرمان خدا به فرشتگان و سجده ی آن ها بر آدم (ع)؛ ۴. سر باز زدن ابلیس از سجده بر آدم؛ ۵. هشدار خداوند به آدم و همسرش نسبت به دشمنی شیطان و تلاش وی برای اخراج آن ها از بهشت؛ ۶. حضور آدم در بهشت همراه با خبر دادن به وی درباره ی این که در آن بهشت آدم و همسرش به گرسنگی و برهنگی و تشنگی و خشک سالی و آزار دیدن از گرمای خورشید مبتلا نخواهند شد؛ ۷. اقدام شیطان به وسوسه و فریب آدم و همسرش؛ ۸. وسوسه ی به جاودانه ماندن و فرمانروایی زوال ناپذیر، دو ابزار شیطان برای فریب آدم؛ ۹. فریب خوردن آدم و حوا از شیطان و تناول از درخت ممنوعه؛ ۱۰. آشکار شدن اندام های جنسی آدم و حوا و پوشاندن با برگ درختان بهشت؛ ۱۱. نافرمانی آدم نسبت به امر خدا و سقوط از جایگاه توأم با رفاه خود بر اثر نافرمانی؛ ۱۲. توبه ی آدم و پذیرش توبه او از طرف خدا و بازگشت به مقام برگزیدگی.

ب) قصه آدم (ع) در سوره ص

سوره ص نیز از سوره های مکی قرآن است که در ترتیب مصحف سی و هشتمین سوره قرآن است و در روایات ترتیب نزول با اندک اختلاف برای آن، رتبه های متفاوت بیان شده است. مطابق روایت عطا خراسانی از ابن عباس این سوره در رتبه سی و هشتمین سوره ی نازل شده قرار دارد (طبرسی، ۱۳۷۳: ۴۰۵/۱۰؛ سیوطی، ۱۴۲۱/۱: ۵۷ - ۶۰؛ معرفت، ۱۳۸۱: ۹۰)؛ بنابراین سوره ی ص از نظر نزول، مقدم بر سوره ی طه است و پیش از آن، نازل شده و ظاهراً در میان سوره های مشتمل بر قصه ی آدم (ع)، سوره ی ص نخستین سوره ای است که قصه ی آدم (ع) در آن حکایت شده است. در آیات ۷۱ تا ۸۶ این سوره، قصه ی آدم و شیطان حکایت شده است:

«إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَكَةِ إِنِّي خَالِقُ بَشَرًا مِّن طِينٍ فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِن رُّوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ فَسَجَدَ الْمَلَكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ إِلَّا إِبْلِيسَ اسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِّن

الْكٰفِرِيْنَ قَالَ يٰۤاِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ اَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِیَدِیْ اَسْتَكْبَرْتَ اَمْ كُنْتَ مِنَ الْعٰلِیْنَ قَالَ اَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِيْ مِنْ نَّارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِیْنٍ قَالَ فَاخْرِجْ مِنْهَا فَاِنَّكَ رَجِیْمٌ وَّاِنَّ عَلَیْكَ لَعْنَتِیْ اِلٰی یَوْمِ الدِّیْنِ قَالَ رَبِّ فَاَنْظِرْنِیْ اِلٰی یَوْمِ یُبْعَثُوْنَ قَالَ فَاِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرِیْنَ اِلٰی یَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُوْمِ قَالَ فَبِعِزَّتِكَ لَا اُغْوِيْنَهُمْ اَجْمَعِیْنَ اِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمْ الْمُخْلِصِیْنَ قَالَ فَالْحَقُّ وَالْحَقُّ اَقُوْلُ لَا اَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكَ وَمِمَّنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ اَجْمَعِیْنَ» (ص/ ۷۱- ۸۶)؛ [به یاد آر] زمانی را که پروردگارت به فرشتگان گفت: من در کار آفرینش بشری از گِل هستم - و آن گاه که او را سامان دادم و از روح خود در او دمیدم [تا استعدادهای شگرفی در وجودش به ودیعه گذارم]، در برابرش ابراز فروتنی کنید. فرشتگان همه فروتنی خود را ابراز داشتند جز ابلیس که برتری جست و در زمره انکارورزان شد - [خدای] گفت: ای ابلیس، چه چیز موجب شد که از فروتنی در برابر آن که به دستان [قدرت] خویش آفریده‌ام، خودداری کنی؟ آیا گردن‌کشی کردی یا برتری خواه بودی؟ - گفت: من نسبت به او برتری دارم؛ مرا از آتش آفریده‌ای و او را از گِل. گفت: از آن [مقام] خارج شو که [از درگاه ما] مطرودی و تا روز جزا مورد نفرین من قرار داری. گفت: پروردگارا، پس تا روزی که [انسان‌ها] برانگیخته می‌شوند، مرا مهلت ده. [خدا] گفت: مهلت خواهی داشت تا روز [رستاخیز] آن وقت مقرر. گفت: به عزت سوگند که همگی آنان را به راه تباهی خواهم کشید - مگر بندگان اخلاص یافته‌ات را از بین آن‌ها. [خدا] گفت: [گفتار من] حق است و حق را می‌گویم که دوزخ را از تو و همه افرادی از آنان که از تو پیروی کنند، انباشته خواهم کرد.

عناصر اصلی قصه‌ی آدم (ع) در سوره‌ی ص: اصلی‌ترین عناصر قصه‌ی آدم (ع) در سوره‌ی ص، عبارتند از: ۱. خبر دادن خداوند به فرشتگان درباره‌ی این که بشری از گِل خواهد آفرید؛ ۲. دمیدن از روح خود در آدم؛ ۳. امر به فرشتگان برای سجده بر آدم بعد از دمیده شدن روح در او؛ ۴. سجده‌ی همه‌ی فرشتگان برای آدم، به جز ابلیس؛ ۵. تکبر و ورزیدن، علت امتناع ابلیس از سجده بر آدم و در نتیجه کافر شدن وی؛ ۶. سؤال و بازخواست خداوند از شیطان برای توضیح علت خودداری از سجده بر آدم؛ ۷. خداوند آدم (ع) را با دو دست خودش آفریده است؛ ۸. آفریده شدن ابلیس از آتش و آدم (ع) از خاک؛ علت برتری طلبی ابلیس بر آدم؛ ۹. اخراج ابلیس از جایگاه و منزلت خود نزد خداوند و طرد او از رحمت الهی؛ ۱۰. اعلان نفرین خداوند بر ابلیس و دور ساختن او از رحمت الهی تا قیامت؛ ۱۱. مهلت خواستن ابلیس از خداوند و مهلت دادن خداوند به او تا روز قیامت؛ ۱۲. سوگند خوردن ابلیس به عزت خداوند برای گمراهی آدم و همه فرزندان او.

به سقوط کشاندن آنان از منزلت و جایگاهی که خداوند به آنها بخشیده است؛ ۱۳. عدم قدرت شیطان بر گمراه ساختن و به سقوط کشاندن بندگان مخلص خداوند.

۵. محورهای مشترک قصه‌ی آدم در سوره‌ی طه و سوره‌ی ص

در قصه‌ی آدم، در دو سوره‌ی مورد بحث، علی‌رغم تصور ابتدایی که به نظر می‌رسد عناصر مشترک زیادی داشته باشند، مشترکات قصه در دو سوره در مقایسه با موارد اختلاف آن کمتر است. مهم‌ترین عناصر مشترک قصه در دو سوره‌ی طه و ص عبارت‌اند از: ۱. امر خدا به فرشتگان جهت سجده بر آدم؛ ۲. سجده کردن همه فرشتگان برای آدم؛ ۳. امتناع ورزیدن شیطان از سجده برای آدم. البته باید توجه داشت که عناصر قصه، تقریباً در دو سوره ثابت و یکسان است. خدا، آدم، فرشتگان و ابلیس عناصر ثابت قصه در هر دو سوره است و تنها همسر آدم است که در سوره طه از او یاد شده و در سوره ص از او سخن به میان نیامده است. نیز در سوره‌ی ص از فرزندان آدم یاد شده است (لأغوینهم اجمعین) در سوره‌ی طه اشاره به فرزندان، بعد از هبوط آدم و همسرش به زمین، سخن از پیروان هدایت الهی که بالطبع فرزندان آدم می‌باشند، سخن گفته شده است.

۶. محورهای متفاوت قصه آدم در دو سوره‌ی ص و طه

چنانکه اشاره شد، عمدتاً بخش‌های قصه‌ی آدم (ع) در دو سوره متفاوت است. با تأمل در این قصه، نکات مختلف و متفاوت مهمی میان دو سوره درباره‌ی این قصه، دیده می‌شود که می‌تواند متناسب با غرض هر یک از دو سوره، در این قصه گنجانده شده باشد. یک تفاوت اساسی میان دو قصه این است که در سوره‌ی ص، شخصیت اصلی قصه و مخاطب سخن خداوند ابلیس است، اما در سوره طه شخصیت اصلی قصه و مخاطب، حضرت آدم است. براین اساس، سایر عناصر قصه در دو سوره نیز در پرتو همین تفاوت اساسی تغییر کرده است. این تفاوت‌ها در عناصر ذیل خود را نشان داده است.

عناصر اختصاصی سوره ص عبارت‌اند از: ۱. خبر دادن خداوند به فرشتگان درباره‌ی این که بشری از گل خواهد آفرید؛ ۲. دمیدن از روح خود در آدم؛ ۳. دمیده شدن روح الهی در آدم؛ ۴. تکبر ورزیدن علت امتناع ابلیس از سجده بر آدم و در نتیجه کافر شدن وی؛ ۵. سؤال و بازخواست خداوند از شیطان برای توضیح علت خودداری از سجده برای آدم؛ ۶. خداوند آدم (ع) را با دو دست خودش آفریده است؛ ۷. آفریده شدن ابلیس از آتش و آدم (ع) از خاک، علت

برتری طلبی ابلیس بر آدم؛ ۸. اخراج ابلیس از جایگاه و منزلت خود نزد خداوند و طرد او از رحمت الهی؛ ۹. اعلان نفرین خداوند بر ابلیس و دور ساختن او از رحمت الهی تا قیامت؛ ۱۰. مهلت خواستن ابلیس از خداوند و مهلت دادن خداوند به او تا روز قیامت؛ ۱۱. سوگند خوردن ابلیس به عزت خداوند برای گمراهی آدم و همه فرزنداناش و به سقوط کشاندن آنان از منزلت و جایگاهی که خداوند به آنها بخشیده است؛ ۱۲. عدم قدرت شیطان بر گمراه ساختن و به سقوط کشاندن بندگان مخلص خداوند.

اصلی ترین عناصر متفاوت قصه آدم در سوره طه عبارت اند از: ۱. پیمان گرفتن از آدم و فراموش کردن آدم پیمان الهی را و این که در آدم عزمی بر وفاداری به پیمان نیافت؛ ۲. هشدار به آدم که شیطان دشمن وی است و مبادا موجب اخراج او از بهشت شده و او را به مشقت زندگی در زمین بیاندازد؛ ۳. حضور آدم در بهشت با عدم گرسنگی و برهنگی و تشنگی و گرما نخوردن وی همراه بوده است؛ ۴. ابزاری که شیطان آدم را وسوسه کرده و فریب می دهد تا از درخت ممنوعه بخورد، جاودانگی در بهشت و فرمانروایی است که هرگز کهنه نمی گردد. ۵. نافرمانی آدم از امر خدا و سپس توبه او و پذیرش توبه اش از سوی خداوند و برگزیدن وی. اینکه چرا خداوند در سوره ص و طه این عناصر را در قصه آدم (ع) گزینش کرده است، نیازمند تأمل بیشتر است، اما بی شک این عناصر با غرض هر یک از دو سوره ارتباط آشکاری دارد؛ بنابراین در این مرحله، کشف غرض محوری و موضوع اصلی سوره ص و طه نقش مهمی در تحلیل عناصر اختصاصی قصه آدم (ع) در این دو سوره دارد.

۷. تتابع قصه آدم (ع) در دو سوره ص و طه

هنگامی که عناصر دو قصه آدم (ع) در دو سوره ص و طه با هم دیده می شود، مشاهده می گردد که گزاره های هر دو سوره، پیاپی بوده و جریان مستمری از سرگذشت آدم (ع) را برای ما نقل می کنند. نتیجه تلفیق دو گزارش چنین است:

۱. خداوند به فرشتگان خبر می دهد که به زودی بشری از گل خواهد آفرید (ص/ ۷۱)؛ ۲. بعد از آفریدن آدم به فرشتگان امر می کند، هنگامی که از روح خود در آدم دمید، برای آدم سجده کنند، آنگاه همه فرشتگان از خدا فرمانبری کرده برای آدم سجده می کنند، به جز ابلیس (ص/ ۷۲ و ۷۳، طه/ ۱۱۶)؛ ۳. ابلیس با تکبر از سجده برای آدم (ع) امتناع ورزیده خدا را نافرمانی می کند و بدین سبب کافر می گردد (ص/ ۷۴)؛ ۴. در این حال، خداوند شیطان را بازخواست کرده از او می خواهد علت سرپیچی اش از سجده بر آدم که او را با دو دست خویش آفریده،

توضیح دهد؛ شیطان خود را برتر از آدم معرفی کرده و علت برتریش بر آدم را آفریده شدن خود از آتش و آدم (ع) از خاک معرفی می‌کند (ص/ ۷۵ - ۷۶)؛ ۵. خداوند ابلیس را به دلیل تمردش از جایگاه و منزلتی که دارد، اخراج و طرد کرده و از رحمت خویش محروم می‌سازد (ص/ ۷۷ - ۷۸)؛ ۶. ابلیس از خداوند مهلت می‌خواهد تا روز برانگیخته شدن انسان‌ها (قیامت) و خداوند به او مهلت می‌دهد تا زمان معین (قیامت) (ص: ۷۹ - ۸۱)؛ ۷. پس از این، ابلیس به عزت خداوند سوگند می‌خورد که آدم و همه فرزندان‌ش را از منزلت و جایگاهی که خداوند به آنها بخشیده است به انحراف و سقوط خواهد کشاند مگر بندگان مخلص خداوند (ص/ ۸۲ - ۸۳) که البته این عدم سقوط بندگان مخلص خدا از سر ناتوانی اوست؛ ۸. خداوند اعلام می‌کند که در این صورت، حتماً دوزخ را از او و پیروانش انباشته خواهد کرد (ص/ ۸۴ - ۸۵)؛ ۹. خداوند از آدم برای انجام کاری پیمان گرفت؛ اما آدم خیلی زود پیمان خدا را فراموش کرد و ما (خدا) در او عزمی نیافتیم (طه/ ۱۱۵)؛ ۱۰. خداوند به آدم و همسرش نسبت به دشمنی شیطان با آن دو و تلاش وی برای اخراج آن‌ها از بهشت هشدار می‌دهد که مراقب باشید مبادا ابلیس شما را از بهشت بیرون کند و شما به مشقت افتید (طه/ ۱۱۷)؛ ۱۱. اینک آدم با همسرش در بهشت حضور دارد و برای آن دو مقرر شده است که در بهشت زندگی توأم با رفاه بگذرانند، نه به گرسنگی و قحطی مبتلا شوند، نه به برهنگی تا نیازمند لباس باشند، نه تشنگی و خشکسالی و نه از گرمای خورشید آزار ببینند (طه/ ۱۱۸ - ۱۱۹)؛ ۱۲. شیطان آدم و همسرش را در بهشت وسوسه کرده و با دو وعده جذاب فریب می‌دهد: یکی جاودانه ماندن و دیگری فرمانروایی زوال ناپذیر (دراز مدت) (طه/ ۱۲۰)؛ ۱۳. وعده‌های جذاب ابلیس، سرانجام آدم و همسرش را فریب می‌دهد و آن‌ها میوه‌ی درختی را که از خوردن آن نهی شده بودند، تناول می‌کنند و بر اثر این تناول، اندام‌های جنسی‌شان آشکار می‌شود. در این حال، شروع به پوشاندن آن با برگ درختان بهشت می‌کنند و بدین ترتیب، آدم پروردگارش را نافرمانی می‌کند، بر اثر این نافرمانی، آدم و همسرش از آن جایگاه توأم با رفاه خود سقوط می‌کنند (طه/ ۱۲۱)؛ ۱۴. خداوند دوباره آدم را برمی‌گزیند و توفیق توبه به او عطا می‌کند و با توبه آدم او را هدایت می‌کند، اما آدم و همسرش را از بهشت هبوط می‌دهد و خبر می‌دهد که در زندگی جدید همواره با یکدیگر دشمنی می‌کنند، در عین حال همواره هدایت از جانب خدا خواهد آمد و هر کسی که از هدایت الهی دنباله‌روی کند، هرگز نه گمراه می‌شود و به مشقت نمی‌افتد (طه/ ۱۲۲ - ۱۲۳).

چنان‌که مشاهده می‌شود، ترتیب قصه در این دو سوره، پیوسته و هماهنگ

با ترتیب نزول است؛ یعنی اولین گزارش‌های قصه آدم (ع) در سوره ص. که نخستین سوره مشتمل بر قصه آدم در ترتیب نزول است. آمده و ادامه آن در سوره طه. دومین سوره مشتمل بر قصه آدم (ع). گزارش شده است. در سوره‌های دیگر نیز بخشی دیگر از قصه‌های آدم آمده و در بخشی از آیات بخش‌هایی از همین قصه تفصیل داده شده است.

۸. قصه آدم (ع) در خدمت غرض اصلی سوره ص و طه

چنان‌که اشاره شد، تفاوت‌های اساسی در قصه آدم و شیطان در دو سوره ص و طه مشاهده می‌شود. همان‌گونه که برخی پژوهشگران بیان کرده‌اند، تفاوت‌های دو قصه در خدمت اغراض دو سوره یاد شده قرار می‌گیرد. به عبارت دیگر، این غرض متفاوت هر یک از دو سوره بوده است که گزینش گزاره‌های قصه آدم (ع) در هر یک از دو سوره را شکل داده است.

الف) غرض سوره ص

بسیاری از مفسران دوره‌ی معاصر، درباره‌ی غرض سوره‌ی ص اظهار نظر کرده‌اند. بیشتر آن‌ها، غرض این سوره را بیان مسئله توحید و وحی و قرآن و انذار نسبت به معاد یا عالم آخرت دانسته‌اند (قطب، ۱۴۱۲: ۵/۳۰۰۵؛ طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۷/۱۸۱؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۹/۲۰۴؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹: ۱۹/۲۳۱؛ قرشی، ۱۳۷۷: ۹/۱۹۸؛ ابن عاشور، ۱۴۲۰: ۲۳/۱۰۷). مثلاً علامه طباطبایی می‌نویسد: «در سوره‌ی ص سخن بر محور منذر بودن پیامبر با ذکر یا قرآن نازل شده از جانب خدا بر ایشان و دعوت به توحید و اخلاص در بندگی خدای تعالی دور می‌زند» (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۷/۱۸۱) وی معارف سوره ص را در چهار بخش دیده است: در بخش نخست با یاد کردی از سرسختی کافران و سرپیچی کردن از پیروی پیامبر و ایمان به آن حضرت و منع مشرکان از ایمان آوردن مردم و سخن باطل بر زبان راندن، آغاز شده است. در بخش دوم سوره با ذکر قصه‌هایی از پیامبران گذشته، پیامبر را به صبر امر کرده است. در بخش سوم عاقبت پرهیزگاران و طغیان‌گران را به تصویر کشیده است. در نهایت در بخش چهارم به پیامبر امر می‌کند انذار مردم و دعوت به توحید را به آن‌ها ابلاغ کرده و بیان کند که عاقبت پیروان شیطان، آتش است (همان).

همان‌گونه که مفسران اشاره کرده‌اند، در یک تقسیم‌بندی کلی، معارف سوره ص را می‌توان در پنج بخش جای داد. با تأمل در بخش‌های مختلف این سوره و با در نظر گرفتن روایات، سبب نزول به نظر می‌رسد، اصلی‌ترین موضوع و غرض

سوره، اعلان شکست مشرکان مکه در مواجهه و مقابله با پیامبر و نیز خبر قطعی دادن از استقرار قدرتمندانه و حاکمیت دین حق در زمین، همراه با تأکید بر وحدانیت خداست. افزون براین، سوره به برخی چالش‌ها و خطراتی که حاکمیت پیامبر و حاکمان اسلامی را تهدید می‌کند، اشاره کرده است (طیب حسینی، ۱۳۹۳: ۵۳). این غرض بر بخش‌های مختلف سوره‌ی ص سایه انداخته است. چنان‌که ۱۶ آیه‌ی نخست سوره، تقابل مشرکان با پیامبر را گزارش کرده و در آیه‌ی ۱۱، از آنان با عنوان سپاهیان از احزاب مختلف شکست خورده، یاد کرده است «جُنْدٌ مَا هُنَالِكَ مَهْزُومٌ مِنَ الْأَحْزَابِ». در آیه ۱۷ با تعبیر «أَذْكَرُ» پیامبر را به یاد آوردن داستان داود قدرتمند توجه می‌دهد: «أَصْبِرْ عَلَى مَا يَقُولُونَ وَادْكُرْ عَبْدَنَا دَاوُدَ إِذْ أَلَايَدِ إِنَّهُ أَوَّابٌ»، داودی که از فرمانروایی مقتدر و مستحکم و حکمت و قضاوت حق و عادلانه. که همگی نماد حکمرانی مقتدرانه است. برخوردار بوده است (ص/۲۰). نیز در آیه ۳۱ سوره، در ارتباط با قصه‌ی حضرت سلیمان، از مجاهدانی نیرومند و برخوردار از اسبان چابک و تیزرو، یاد شده است و در آیه‌ی ۳۵ سوره، سلیمان از خدا فرمانروایی با عظمت و بسیار مقتدر که تاکنون به احدی داده نشده و بعد از این هم داده نخواهد شد درخواست می‌کند و خداوند هم این فرمانروایی را به وی می‌بخشد؛ بنابراین قصه‌ی داود و سلیمان در این سوره، همراه با گزینش واژگان خاص، پیوند عمیقی با غرضی که از آن یاد شد (حاکمیت دین و پیامبر و جانشینان وی) دارد.

در بخش بعدی سوره، قصه‌ی ایوب پیامبر و رنج‌هایی که وی به آن مبتلا شد و صبر و پایداری‌اش در برابر آن همه محنت و رنج، سفارش به فرمانروایان راستین و الهی جهت تحمل سختی‌ها، مشکلات، رنج‌ها و محرومیت‌های مادی، فراروی حکومت است.

در بخش دیگر سوره، از پیامبران بزرگی همچون ابراهیم، اسحاق و یعقوب یاد شده و از آنان با تعبیر «اولی الایدی = بسیار قدرتمند» یاد شده است. نیز از پیامبرانی چون اسماعیل و یسع و ذوالکفل یاد شده که به عنوان اخیار و برگزیدگان و نیکان معرفی شده‌اند. نکته قابل توجه در این بخش آن است که خداوند از این سه پیامبر یعنی ابراهیم و اسحاق و یعقوب با تعبیر قدرتمند و صاحب بصیرت یاد کرده و با تعبیر «أَخْلَصْنَاهُمْ» خبر می‌دهد که ما این پیامبران را با یک ویژگی خالص، یاد آخرت، خالص گردانیدیم «إِنَّا أَخْلَصْنَاهُمْ بِخَالِصَةٍ ذِكْرَى الدَّارِ» (ص/۴۶) این یادکرد نیز با غرض اصلی سوره یعنی حاکمیت پیامبر و جانشینانش پیوندی نزدیک دارد، چرا که تنها بندگان مُخْلِص خدا شایستگی حکومت و فرمانروایی بر

بندگان خدا را خواهند داشت، چنان که در قصه‌ی آدم و شیطان در این سوره نیز بندگان مخلص خدا از انحراف شیطان مصون معرفی شده‌اند. همچنین در ادامه خداوند می‌فرماید: «قُلْ هُوَ نَبَوُّا عَظِيمٌ» (ص/۶۷). درباره مقصود از «نبا عظیم» در این آیه، ۳ دیدگاه مطرح شده است: ۱. قرآن؛ ۲. وحدانیت خدا؛ ۳. اخبار بهشت و دوزخ؛ اما به نظر می‌رسد که همسو با سیاق کل سوره و متناسب با موضوع اصلی آن و نیز با توجه به آیه پایانی سوره «وَلِتَعْلَمَ نَبَأُ بَعْدَ حِينٍ»، مقصود از «نبا عظیم» خبر استقرار حکومت دینی پیامبر و سپس جانشینان آن حضرت و رسیدن این حاکمیت به نقطه‌ی مطلوب نهایی و آرمانی است، یعنی حکومتی عادلانه و با اقتدار همچون حکومت داود پیامبر و فرمانروایی سلیمان، لذا در بخش پایانی سوره، خداوند مخاطبان را اعم از مشرکان و مؤمنان به داستان آفرینش حضرت آدم و مقام او و سوگند به منظور گمراهی و به سقوط کشاندن فرزندان آدم توجه می‌دهد. خدا بشری را از گل آفرید و از فرشتگان خواست برای او سجده کنند، اما ابلیس با تکبر از فرمان خدا سرپیچی کرد و خود را برتر از انسان پنداشت و به سبب این نافرمانی از درگاه خدا رانده شد و تا قیامت مشمول لعنت خدا گشت. او از خدا مهلت خواست و سوگند یاد کرد تا قیامت بنی آدم را از راه به در برد و به سقوط کشاند، جز بندگان مخلص خدا که خدا آنان را خالص ساخته و از گمراهی معصوم‌شان داشته است. ارتباط این داستان با موضوع اصلی سوره یعنی حکومت و قدرت سیاسی پیامبر و جانشین آن در این است که خدای تعالی با ذکر این قصه به همه‌ی مؤمنان هشدار می‌دهد که ممکن است افرادی از آنان، در سایه‌ی دین به قدرت و فرمانروایی فراچنگ آورند، اینان باید بدانند که شیطان دشمن قسم خورده آنان است و از طریق قدرت و حکومت، آنان را که شایسته و برگزیده خدا نباشند و به درجه برگزیدگی و خلوص نرسیده باشند، به سقوط خواهد کشاند (طیب حسینی، ۱۳۹۳: ۵۷ - ۶۰).

ب) غرض سوره طه

درباره غرض سوره طه نیز اظهارنظرهای مختلفی شده است. بیشتر آن‌ها غرض این سوره را بیان مسئله‌ی توحید و وحی و قرآن و انذار نسبت به معاد یا عالم آخرت دانسته‌اند (قطب، ۱۴۱۲/۴: ۲۳۲۶؛ طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۴/۱۱۹؛ حوی، ۱۴۲۴: ۳۳۳۹/۷؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۳/۱۵۳؛ فضل الله، ۱۴۱۹: ۸/۸۷؛ قرشی، ۱۳۷۷: ۱۳۶۶/۶). با تأمل در آیات سوره‌ی طه چنین به نظر می‌آید که اصلی‌ترین غرض سوره طه، در کنار هدایت پیامبر در برخورد با مشرکان و آزارهای آنان، پاسخ به نگرانی‌های پیامبر نسبت به آینده‌ی امت و برنامه‌های آن حضرت

برای حاکم جامعه اسلامی، پس از خود و آرامش بخشیدن به آن حضرت بوده است (طیب حسینی، ۱۳۹۵: ۴۶) مسئله‌ی حاکم و حکومت در جامعه اسلامی بر تمام بخش‌های سوره، به‌طور برجسته‌ای سایه انداخته است. در آیه‌ی ۵ سوره «الرَّحْمَانُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى» استوای بر عرش، کنایه از فرمانروایی خداوند با عالم است (مصطفوی، ۱۳۶۰: ۸/۸۶)، در آیه ۲۹ سوره، قصه موسی هنگام مبعوث شدن به رسالت آمده که از خداوند درخواست وزیری از خاندانش و مشخصاً برادرش هارون می‌کند: «وَأَجْعَلْ لِي وَزِيرًا مِنْ أَهْلِ هَارُونَ أَخِي اسْدُدْ بِهِ أَزْرِي». در ادامه‌ی سوره، پس از هجرت موسی و بنی اسرائیل از مصر و نجات از سلطه و آزار فرعون، موسی به میقات رفته، هارون در غیاب وی از بنی اسرائیلی که توسط سامری گمراه شده و گوساله پرست شده‌اند، می‌خواهد که از وی پیروی کرده و فرمانبردارش باشند: «وَلَقَدْ قَالَ لَهُمْ هَارُونُ مِنْ قَبْلُ يَا قَوْمِ إِنَّمَا فُتِنْتُمْ بِهِ وَإِنَّ رَبَّكُمُ الرَّحْمَنُ فَاتَّبِعُونِي وَأَطِيعُوا أَمْرِي» (طه/۹۰) و در آیه‌ی ۹۴، هارون در پاسخ به موسی (ع) که چرا جلوی انحراف بنی اسرائیل و گوساله پرستی آنان را نگرفته است، از ترس خود نسبت به ایجاد تفرقه میان امت سخن گفته است: «قَالَ يَا بَنِیَّ أَمَّا لَا تَأْخُذْ بِلِحْيَتِي وَلَا بِرَأْسِي إِنِّي خَشِيتُ أَنْ تَقُولَ فَرَّقْتَ بَيْنَ بَنِي إِسْرَآئِيلَ وَلَمْ تَرْقُبْ قَوْلِي». سپس در آیه ۱۱۴ نیز خداوند را فرمانروای حق و آشکار و برتر از هر چیز و هر شخص معرفی کرده است: «فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ». در ادامه آیات قصه آدم و شیطان آمده و در این قصه، علی‌رغم هشدار خداوند به آدم مبنی بر این‌که شیطان دشمن او و همسرش است، شیطان آدم را با وعده حکومت و فرمانروایی که هرگز کهنه و ضعیف نمی‌شود، فریب می‌دهد: «فَوَسَّوَسَ إِلَيْهِ الشَّيْطَانُ قَالَ يَا آدَمُ هَلْ أَدُلُّكَ عَلَى شَجَرَةِ الْخُلْدِ وَمُلْكٍ لَا يَبْئَلُ». در آیات پایانی سوره، گرچه مستقیماً واژه‌ای دال بر حکومت و فرمانروایی به کار نرفته است، اما در روایات تفسیری اهل بیت (ع) ذیل آیات، برخی از این آیات در ارتباط با خلفا و جانشینان پیامبر تفسیر شده است (طیب حسینی، ۱۳۹۵ الف: ۱۵۲ - ۱۸۶). با توجه به این کلیدواژه‌ها، غرض اصلی نزول سوره طه، بیان مسأله‌ی حاکمیت سیاسی بر مسلمانان بعد از پیامبر و تعیین وزیر و خلیفه ایشان و نیز بیان این‌که به دلیل قدرت طلبی که در ذات بشر نهفته و وجود دشمن قسم‌خورده‌ای چون شیطان، حاکمیت سیاسی جانشین پیامبر با چالش‌هایی روبرو خواهد شد. همچنین در این سوره، موضعی را که جانشین پیامبر در شرایط کنار زده شدن از قدرت، باید انجام دهد بیان شده است: ایفای نقش هدایتگری امت، پرهیز از هرگونه ایجاد شکاف و تفرقه در میان امت، ولو مستلزم از دست دادن خلافت باشد و پناه آوردن

به نماز به عنوان برترین ذکر خدای تعالی تا سرانجام خدایی که فرمانروای حق و آشکار و مطلق بر عالم هستی است آنچه را که مقدر کرده است فرا رساند: «قُلْ كُلُّ مُتَرَبِّصٍ فَتَرَبَّصُوا فَسَتَعْلَمُونَ مَنْ أَصْحَابُ الصِّرَاطِ السَّوِيِّ وَمَنِ اهْتَدَى» (طه/۱۳۵) (طیب حسینی، ۱۳۹۵: ۵۳ - ۵۵؛ همان، ۱۳۹۵ الف: ۱۴۵ و ۱۴۶)

۹. عنصر اصلی قصه آدم در سوره ص و طه با توجه به غرض اصلی سوره‌ها

همانگونه که قبلاً اشاره شد، یکی از اهداف تکرار در قصه‌های قرآن، همراه با اختلاف در گزینش عناصر قصه، تعدد و تفاوت اغراض سوره‌هاست. از آنجا که هر قصه قابلیت بیان اغراض و اهداف متعدد دارد، نقل آن در هر سوره از زاویه متفاوت، بیانگر یکی از اغراض آن قصه است (ملبویی، ۱۳۷۶: ۱۴۳). مطالعه قصه‌های قرآن نشان می‌دهد که گزینش واژگان در هر قصه نیز به طور شگفت‌انگیزی در خدمت اغراض آن سوره قرار گرفته است و از یک سوره به سوره دیگر تغییر می‌کند. براین اساس، به منظور شناخت همسویی قصه با غرض اصلی سوره، باید روی واژگان و عناصر متمایز قصه تمرکز کرد. برای درک این تمایز در دو سوره ص و طه، در هر سوره روی یک عنصر تمرکز می‌کنیم و براین باوریم که سایر عناصر اختصاصی قصه آدم در این دو سوره، قابل ارجاع به همین عنصر اساسی است.

عنصر اساسی سوره ص عبارت است از: تصمیم شیطان به «سقوط کشاندن همه انسان‌ها، به جز بندگان مخلص خداوند». هنگامی که ارتباط این عنصر اساسی با سایر بخش‌های سوره ص و غرض اصلی آن - که قبلاً معرفی شد - سنجیده شود، این نتیجه را به دست می‌دهد که خداوند در سوره ص، درصدد بیان قطعیت پیروزی پیامبر بر مشرکان مکه و استقرار حاکمیت و حکومتی دینی از سوی آن حضرت است. از آنجا که تقدیر الهی بر این تعلق گرفته که دین اسلام به عنوان دین خاتم استمرار داشته باشد و طبعاً در پرتو این دین، برای افراد زیادی در طول تاریخ، فرصت حکمرانی فراهم می‌گردد، خدای تعالی در سایر بخش‌های سوره با اشاره به برخی از آسیب‌های بسیار مهمی که حکمرانان بالقوه را با خطر انحراف و سقوط خود و جامعه مواجه می‌سازد، خدای تعالی با طرح قصه شیطان و آدم در این سوره از زاویه‌ای کاملاً اختصاصی درصدد برآمده تا دو نکته را به همه مؤمنان یادآوری کند: ۱. همه به‌ویژه کسانی که در معرض حکومت‌داری و حکمرانی قرار خواهند گرفت مراقب باشند که شیطان با مهلتی که از خدا گرفته و سوگندی که خورده، مصمم است بنی‌آدم را از طریق قدرت و حکومت یافتن (با توجه به سیاق سوره) به سقوط کشاند و هیچ یک از افراد، نباید خود را مستثناء

کرده و مصون از فریب شیطان بشمارد ۲. خداوند همواره هم در گذشته و هم در آینده بندگان برگزیده‌ای دارد، هم وزن پیامبرانی چون ابراهیم و اسحاق و یعقوب و... «إِنَّا أَخْلَصْنَاهُمْ بِخَالِصَةٍ ذِكْرَى الدَّارِ» (ص/۴۶) که از فریب شیطان معصوم و مصونند و تنها آنان صلاحیت حکمرانی عادلانه را در زمین خواهند داشت. «إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمْ الْمُخْلَصِينَ» (ص/۸۳).

عنصر اساسی قصه آدم در سوره طه هم عبارت است از: «فریب دادن شیطان حضرت آدم را با وعده فرمانروایی زوال ناپذیر». این عنصر نیز کاملاً با بخش‌های مختلف سوره و غرض آن همسوست. چنان‌که بیان شد، اصلی‌ترین غرض سوره، رفع نگرانی رسول خدا (ص) نسبت به طرح و برنامه‌هایش نسبت به آینده دین و خلافت و خلیفه‌ای است که پیامبر در حال تربیت اوست، اما پیامبر می‌بیند که این خلیفه‌اش توسط افرادی از امتش در نقش سامری به حاشیه رانده می‌شوند. همسو با این غرض، خداوند با طرح قصه حضرت آدم و جایگاهش و فریب او توسط شیطان، آن هم با وعده فرمانروایی، آشکارا به مؤمنان حاضر در امت پیامبر، هشدار می‌دهد که مبادا فریب شیطان خورد و به طمع حکمرانی، در نقش سامری این امت ظاهر شوند و موجبات سقوط خود و امت را فراهم آورند. سایر نکات متمایز قصه در سوره طه در سایه همین عنصر اساسی جای می‌گیرد. با این تحلیل به نظر می‌رسد که هر دو سوره ص و طه، مسئله سیاست و حکمرانی در جامعه اسلامی و آسیب‌های اساسی آن را مورد توجه قرار داده‌اند، با این تفاوت که در یکی، اصل استقرار حاکمیت اسلام را هدف قرار داده و در قصه شیطان و آدم بر وجود شایستگی برای حکمرانی تأکید می‌کند و در سوره طه، به مرحله بعد از استقرار حاکمیت اسلام توجه کرده است و درباره‌ی نوع و فرد جانشین پیامبر توصیه می‌کند و هشدار به مؤمنان که مراقب باشند، شیطان با وعده فرمانروایی آنان را فریب ندهد و به تصاحب حاکمیت در جامعه اسلامی که نتیجه‌ای جز سقوط خود و به سقوط کشاندن جامعه ندارد، روی نیاورند.

نتیجه‌گیری

در رهگذر مباحث گذشته این نتیجه به دست می‌آید که یکی از زمینه‌های مطالعات و تفسیر تطبیقی قرآن، مقایسه میان قصص قرآن است. این مطالعه تطبیقی دستاوردهای مهمی در عرصه تفسیر قرآن دارد که در حوزه قصه‌های متعلق به یک موضوع، اما مکرر در دو یا چند سوره از دو دستاورد ذیل برخوردار است:

یکی هم افزایی و تکمیل زنجیره قصه‌ها و دیگری کشف ارتباط میان زاویه دید

هر قصه با غرض سوره. همچنین از رهگذر مقایسه عناصر قصه حضرت آدم (ع) و شیطان در دو سوره ص و طه به دست آمد که از نظر محتوا، عنصر اساسی متمایز قصه آدم در سوره ص، مصونیت بندگان مخلص خدا از فریب شیطان و انحراف، در مسأله قدرت و حکمرانی جامعه اسلامی است و از نظر قرآن، تنها آنان شایستگی حکومت دارند و عنصر اساسی قصه در سوره طه، هشدار است به اینکه قدرت و حکمرانی عامل اساسی انحراف و سقوط انسان است.

منابع

- قرآن کریم، ترجمه طاهری قزوینی.
- ابن عاشور، محمد بن طاهر (۱۴۲۰ ق): «التحریر و التنویر»، بیروت: مؤسسة التاریخ العربی.
- حوی، سعید (۱۴۲۴ ق): «الاساس فی التفسیر»، قاهره: دار السلام.
- خالدی، صلاح عبدالفتاح (۱۴۲۲ ق): «التفسیر الموضوعی بین النظرية و التطبيق»، عمان: دار النفائس.
- خلف الله، محمداحمد (۱۹۹۹ م): «الفن القصصی فی القرآن الکریم»، لندن: مؤسسة الانتشار العربی.
- رومی، فهدبن عبدالرحمن (۱۴۱۹ ق): «بحوث فی اصول التفسیر و مناهجه»، ریاض: مكتبة التوبة.
- زرکشی، محمد بن بهادر (۱۴۱۰ ق): «البرهان فی علوم القرآن»، بیروت: دار المعرفة.
- سامرابی، فاضل صالح (۱۳۹۸ ش): «آرایه های بلاغی قرآن کریم»، مترجم: قادر قادری، تهران: نشر احسان.
- سامرابی، فاضل صالح (۱۳۹۶ ش): «بلاغت تعبیر در ساختارشناسی قرآن»، مترجم: انسیه خزعلی و یسرا شادمان، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- سامرابی، فاضل صالح (۱۳۹۹ ش): «بلاغت واژگانی در قرآن»، مترجم: هادی نصیری و محبت علی حسینی زاده، قم: بوستان کتاب.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر (۱۴۲۱ ق): «الإتقان فی علوم القرآن»، بیروت: دار الکتب العربی.
- طباطبائی، محمدحسین (۱۳۹۰ ق): «المیزان فی تفسیر القرآن»، بیروت: مؤسسة الأعلمی للطبوعات.
- طباطبائی، محمدحسین (۱۳۷۴ ش): «ترجمه تفسیر المیزان»، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ ش): «مجمع البیان فی تفسیر القرآن»، تهران: ناصرخسرو.
- طیب حسینی، سید محمود (۱۳۹۵ ش): «حاکمیت سیاسی جامعه اسلامی و ویژگی های آن در سوره های مکی قرآن بررسی سوره طه»، مجله معرفت سیاسی، سال هفتم، شماره ۱۵.
- طیب حسینی، سید محمود (۱۳۹۵ ش الف): «پیامبران دیشناک خلافت»، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- طیب حسینی، سید محمود (۱۳۹۳ ش): «طراحی حاکمیت سیاسی پیامبر و دانشجویان آن حضرت و آسیب های فراروی آن در سوره ص»، مجله معرفت سیاسی سال ششم، شماره ۱۲.
- عسگری، انسیه (۱۳۹۷ ش): «جریان شناسی تفسیر تطبیقی»، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- فضل الله، محمدحسین (۱۴۱۹ ق): «من وحی القرآن»، بیروت: دار الملائک.
- قرشی، سیدعلی اکبر (۱۳۷۷ ش): «تفسیر احسن الحدیث»، تهران: بنیاد بعثت.
- قطب، ابراهیم بن شاذلی (۱۴۲۳ ق): «مشاهد القیامه»، قاهره: دار الشروق.
- مصطفوی، حسن (۱۳۶۰ ش): «التحقیق فی کلمات القرآن»، تهران: بنگاه نشر و ترجمه کتاب.
- معرفت، محمدهادی (۱۳۸۱ ش): «علوم قرآنی»، قم: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱ ش): «تفسیر نمونه»، تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- ملبویی، محمد تقی (۱۳۷۶ ش): «تحلیلی نواز قصص قرآن»، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.

سال دهم

شماره دوم

پیاپی: ۲۰

پاییز و زمستان

۱۴۰۴

References

- The Holy Qur'an, Translated by Taheri Qazvini
- Ibn Ashur, Muhammad bin Tahir (1420 AH): "Al-Tahrir wa al-Tanwir", Beirut: Mu'assasat al-Tarikh al-'Arabi.
- Hawwa, Sa'id (1424 AH): "Al-Asas fi al-Tafsir", Cairo: Dar al-Salam.
- Al-Khalidi, Salah Abd al-Fattah (1422 AH): "Al-Tafsir al-Mawdu'i Bayna al-Nazariyyah wa al-Tatbiq", Amman: Dar al-Nafa'is.
- Khalaf Allah, Muhammad Ahmad (1999 AD): "Al-Fann al-Qisasi fi al-Qur'an al-Karim", London: Mu'assasat al-Intishar al-'Arabi.
- Rumi, Fahd bin Abd al-Rahman (1419 AH): "Buhuth fi Usul al-Tafsir wa Manahi-jih", Riyadh: Maktabat al-Tawbah.
- Al-Zarkashi, Muhammad bin Bahadur (1410 AH): "Al-Burhan fi 'Ulum al-Qur'an", Beirut: Dar al-Ma'rifa.
- Al-Samara'i, Fadil Salih (1398 SH): "The Rhetorical Devices of the Holy Qur'an", Translated by Qader Qaderi, Tehran: Nashr-e Ehsan.
- Al-Samara'i, Fadil Salih (1396 SH): "The Eloquence of Expression in the Structural Analysis of the Qur'an", Translated by Ensieh Khaz'ali and Yosra Shadman, Tehran: Markaz-e Nashr-e Daneshgahi.
- Al-Samara'i, Fadil Salih (1399 SH): "Lexical Eloquence in the Qur'an", Translated by Hadi Nasiri and Mohabbat Ali Hosseinizadeh, Qom: Bustan-e Ketab.
- Al-Suyuti, Abd al-Rahman bin Abi Bakr (1421 AH): "Al-Itqan fi 'Ulum al-Qur'an", Beirut: Dar al-Kitab al-'Arabi.
- Tabataba'i, Muhammad Husayn (1390 AH): "Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an", Beirut: Mu'assasat al-A'lami li al-Matbu'at.
- Tabataba'i, Muhammad Husayn (1374 SH): "Translation of Tafsir al-Mizan", Qom: Daftar-e Intisharat-e Islami.
- Al-Tabarsi, Fadl bin Hasan (1372 SH): "Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an", Tehran: Nasir Khusraw.
- Tayyib Hosseini, Sayyid Mahmud (1395 SH): "The Political Sovereignty of the Islamic Community and Its Characteristics in the Meccan Surahs of the Qur'an: A Study of Surah Ta-Ha", Ma'rifat-e Siasi Journal, 7th Year, No. 15.
- Tayyib Hosseini, Sayyid Mahmud (1395 SHa): "The Prophet and the Anxiety of Caliphate", Qom: Pazhuheshgah-e Howzeh va Daneshgah.
- Tayyib Hosseini, Sayyid Mahmud (1393 SH): "The Design of the Political Sovereignty of the Prophet and His Successors and the Challenges Facing It in Surah Sad", Ma'rifat-e Siasi Journal, 6th Year, No. 12.
- Asgari, Ensieh (1397 SH): "A Trend Analysis of Comparative Tafsir", Qom: Pazhuheshgah-e Howzeh va Daneshgah.
- Fadl Allah, Muhammad Husayn (1419 AH): "Min Wahy al-Qur'an", Beirut: Dar al-Malak.
- Qurashi, Sayyid Ali Akbar (1377 SH): "Tafsir Ahsan al-Hadith", Tehran: Bonyad-e Be'that.
- Qutb, Ibrahim bin Shadhili (1423 AH): "Mashahid al-Qiyamah", Cairo: Dar al-Shuruq.
- Mostafavi, Hasan (1360 SH): "Al-Tahqiq fi Kalimat al-Qur'an", Tehran: Bongah-e Nashr va Tarjomeh-ye Ketab.
- Ma'rifat, Muhammad Hadi (1381 SH): "Qur'anic Sciences", Qom: Mu'assasah-ye Farhangi-ye Intisharati-ye al-Tamhid.
- Makarem Shirazi, Naser (1371 SH): "Tafsir Nemuneh", Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
- Malbubi, Muhammad Taqi (1376 SH): "A New Analysis of the Stories of the Qur'an", Tehran: Mu'assasah-ye Intisharat-e Amir Kabir.